

С.С. Дідик

Запорізький національний університет

**ДУХОВНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ НОВОСЛОБІДСЬКОГО
КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ (1753–1764 РР.)¹**

На основі опублікованих і неопублікованих джерел висвітлюється духовно-церковна історія Новослобідського козацького полку (1753–1764 рр.).

Для всього XVIII століття як і для попередніх епох характерна важлива роль церкви в житті людини. В контакт з церквою людина жила все своє життя. Тільки-но людина народжувалася – її хрестили в церкві. Кожної неділі і по великих релігійних святах люди збиралися в церкві і слухали проповіді, служби священників. Коли люди на певній місцевості засновували поселення, то, чи не першою чергою, вони будували церкву і запрошували священика. Церква та релігія – були також своєрідними гілками влади, інструмент контролю і впливу держави на населення. Світська влада завжди намагалася залучитися підтримкою верхівки церковного духовенства. Важливу роль церква відігравала і в житті козацтва, яке завжди було дуже релігійним і набожним. В цьому питанні не становив виключення і Новослобідський козацький полк.

Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) – військове козацьке формування, створене за ініціативи російської влади на частині територій так званих ”Задніпровських місць” – значні землі між ріками Дніпро і Південний Буг. До 1752 року в ”Задніпровських місцях” жило українське населення. Та в 1752 році російський уряд вирішив примусово виселити українське населення, і заселити території ”Задніпровських місць” православними іноземцями. Так була

¹ Стаття була опублікована: Духовно-церковне життя Новослобідського козацького полку (1753–1764 рр.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – Вип. 6. – 404 с. – С. 51-59.

створена Нова Сербія. Згодом уряд пішов на компроміс, внаслідок якого південніше Нової Сербії був утворений Новослобідський козацький полк, куди дозволив переселитися українській людності "Задніпровських місць". Військово-адміністративним центром новоутвореного полку стала фортеця Св. Єлизавети [22,с.351-352].

В своїй статті ми хотіли б приділити увагу аспектам духовно-церковної історії Новослобідського полку. Питань церковного устрою і духовного життя Новослобідського поселення торкалися такі дослідники: А.Скальковський, Г.Розанов, К. Соколов, Ф.Макаревський, А.Пашутін, В.Ястребов, І.Покровський, Н.Полонська-Василенко.

Населення "Задніпровських місць" встигло збудувати чимало церков. В 1752 році в Синод доповідав Київський митрополит Тимофій про кількість церков і монастирів в "Задніпровських місцях". Так в 1740–1745 роках було збудовано 15 церков і з 1745 і до 1752 року населення продовжувало будувати церкви, на жаль не може сказати скільки точно [9,с.76;12,с.570-571].

Переходячи на поселення в Новослобідський полк, українське населення намагалося в першу чергу збудувати церкву. Так, в 1754 році українське населення, переселене з слободи Глинськ на територію Новослобідського полку, заснувало поселення Домоткань, побудувало церкву і прохало призначити їм священника з своєї колишньої слободи. в якій вони нещодавно жили, і, вірогідно, добре знали цього священника і поважали його [25,с.563]. Церкви навіть переносилися українською людностю з своїх колишніх поселень. Так, наприклад, населення Бутовки і Плахтєєвки, перейшовши на поселення в козацьку слободу Боянську (Буянську, Обоянську) туди ж перенесло з усім начинням свою церкву Св. Апостола і Євангеліста Іоанна Богослова. А в 1771 році цю ж церкву перенесли в слободу Попельнасту [23,с.381-382].

Наявність церкви в слободі свідчила про певну стабільність, прив'язаність населення до цієї території. Будуючи церкву, населення таким чином, намагалося

закріпитися і залишитися на цій території на постійне місце проживання. Також, якщо в населеному пункті була церква, це свідчило про чималу чисельність населення цього пункту. В ті часи вважалося, що якщо в поселенні більше 100 душ (вірогідно чоловічої статі), то в такому поселенні треба будувати церкву [1,с.14; 11,с.492-494]. Нам відомі випадки, коли після будівництва церкви в слободі, чисельність населення швидко зростала [23,с.313-314,318-319]. Люди, які шукали нове місце для поселення, намагалися спеціально оселитися в слободах, де були церкви.

Українське населення досить швидко засновує 27 слобід. Динамічно будуються і церкви. В 1755 році більшість новослобідських церков були вже освячені. В 1756 році протопоп церкви фортеці Св. Єлизавети Іоанн Орловський доповідав у Св. Синод, що в 23 козацьких слободах побудовані церкви [11,с.663-664;23,с.77-78]. Пізніше кількість слобод з церквами зростає до 27, по мірі зростання населення.

В 1755 році по середині площі в фортеці Св. Єлизавети почали будівництво однарусної дерев'яної церкви з дзвіницею. Вона отримала назву Соборної Троїцької церкви і в неї був призначений протоієрей Іоанн Орловський. Спочатку церква була похідною. Вона мала вигляд невеликого будинку (простих покоїв) з двома главами. Церква будувалася за державний кошт. Гроші бралися з Новосербської суми. А в 1756 році планували збудувати кам'яну церкву. Про будівництво церкви їздив клопотатися у Сенат сам командир Нової Сербії І.Ф.Глебов. Сенат це прохання розглянув і наказав архітектору А.Ф.Вісту скласти проект церкви з переліком прикрас. До цього малюнку додавалася і кошторис витрат: кількість матеріалу, робочої сили і взагалі грошей. Але Сенат не затвердив цей проект і дерев'яна церква проіснувала до 1813 року [1,с.14-16;8,арк.49; 19,с.44-45;21,с.42].

Причт Троїцької церкви був такий: священника – 3 (в тому числі один вікарій); дияконів – 2; д'ячків – 4; пономаря – 2; псаломщик – 1; просфорниця – 1.

Жалування священникам і церковнослужителям видавалося з Новосербської суми. Протоієрей отримував 300 карбованців на рік. Також йому мали побудувати дерев'яний будинок “с умеренным числом покоев” і надати землю під город “в достаточном количестве”, а під пашню землі не давати. Священникам – по 100 крб.; вікарію – 75; д'ячкам – по 40; пономарям – по 30; псаломщику – 30; просфорниці – 8 карбованців [1,с.14-16;10,с.13;24,с.145]. Вірогідно, що значно меншу платню отримували церковнослужителі по козацьких слободах.

Ще в передмісті фортеці в тому ж 1755 році з'явилася Успенська церква. Вона була дерев'яною і однопрестольною. Церква була куплена і перевезена з села Федоровки в передмістя Єлизаветинської фортеці. Пізніше при фортеці Св. Єлисавети була збудована дерев'яна грецька церква Володимирівської Божої матері. Церква була трохпрестольна. Засновниками її були греки [24,с.144-147;26,с.675].

Виникали церкви і по козацьких слободах.

Чи не найстарішою була Семенівська церква в слободі Мишурин Ріг. Вона була збудована 1739 році. Але в 1761 році церква згоріла з усім начинням. В 1763 році була збудована нова церква Святих і праведних Симеона Богоприїмця і Анни пророчиці. Головним фундатором церкви виступив козак Чумак. Церква була досить добре збудована, обнесена огорожею і валами. В самій церкві було досить прикрашене начиння (книги, посуд). При слободі функціонувала посадська (приміська) Преображенська церква (Преображення господня), яка була освячена в 1757 році. Церква була збудована для людей, які жили при Мишуринорізькому ретрашменті [3,арк.67зв.; 23,с.307-310].

В жовтні 1754 році в слободі Омельник (згодом Лихівка,) збудована Свято-Троїцька церква. Під час будівництва церкви священник П.Писаревський став головним фундатором і попечителем церкви. Вірогідно, що він став і першим священником. Помер П.Писаревський в 1758 році. Будівництво церкви заклало основи для майбутньої багатолюдної слободи Лихівки [23,с.318-319].

Між 1750–1755 роках в слободі Зеленій заснована церква Святих Петра і Павла (Петропавлівська). До приходу Петропавлівської церкви починають приходити мешканці сусідньої слободи Жовтої (Жовтенької), оскільки вони ще не збудували свою церкву. В 1757 році церквою опікувався ієрей Леонтій Писаревський [23,с.346-347,350].

В 1755 році церкви з'являються в слободах Мала Виска (дерев'яна Предтеченська церква), Липняжка (дерев'яна Успенська церква), Грузькій (дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці), Овнянці (Покровська церква) [24,с.144].

В слобода Дніпрово-Кам'янка в 1755 році була збудована Свято-Миколаївська приходська церква (Святителя Христова Миколи-Чудотворця). А в 1760–1766 роках в слободі функціонувала “наместія” (намісництво), яку очолив Артемій Зосимович [3,арк.54;23,с.294-295].

В 1756 році засновані церкви по слободах Домоткань (Св. Архістратиґа Михайла), Бородаївка (церква Покрови Божої Матері і пізніше з'являється церква Св. Варвари), Тишківка (церква Покрови Пресвятої Богородиці) (Святопокровська), Вершино-Кам'янці (дерев'яна Миколаївська церква) [3,арк.54;23,с.324,386; 24,с.145].

В листопаді 1756 року була збудована і освячена єпископом Іоанном Переяславським Свято-Миколаївська церква в слободі Воронівки (Куцеволівка, Тройницька). Мешканці цієї слободи для задоволення духовних потреб перевезли церкву з міста Келеберди, де була нещодавно збудована нова церква, а старою не використовувалася [23,с.313-314].

В 1757 році: в селі Диківка збудована церква Богоявлення Господнього [24,с.146].

В 1760 році церкви збудовані в посаді Ольвіополь (церква Св. Великомучениці Варвари), в селі Добрянці (Різдвяно-Богородицька церква) [24с.146-147; 26,с.675].

Будували свої культові споруди на території полку і представники інших християнських конфесій – греки і росіяни-старообрядці.

Вони Греки оселилися при фортеці Св. Єлизавети ледь не з початком будівництва самої фортеці. Вони жили досить замкнутою общиною. Займалися купецтвом і ремеслами, і досягли в цьому певного успіху. Для своїх власних потреб греки хотіли збудувати свою грецьку церкву, з грецьким священиком. В 1760 році під проводом венеціанського грека Єфима Темелея грецька спільнота заслала депутацію до коменданта фортеці Св. Єлизавети Г.Толстова і просила дозволу на будівництво власної грецької церкви, в якій би богослужіння відбувалося б на грецькій мові, грецьким священиком. Прохали і про відкриття при церкві будинку “для убогих и безъязычных” з грецької спільноти. Священиком в цій церкві мав стати ієромонах Ігнатій Папазовлу, грек за походженням. Ходатайство греків задовольнили і на початку 1761 року вони почали готуватися до будівельних робіт, заготовлювали матеріали, шукали майстрів для будівництва храму. Майстрів-греків по живописним і різьбляним роботам виписали з Ніжину. В 1765 році будівництво храму доходило кінця. Гервасій дозволив ієромонаху І.Папазовлу проводити в храмі деякі служби, які не вимагали освячення престолу (кафедри). А в вересні 1766 року був освячений середній престол в ім'я Володимирівської Божої Матері [26,с.675].

Не відставали від греків і росіяни-старовіри. Розкольникам було офіційно дозволено селитися на території Новослобідського формування і у форштадті Єлизаветинської фортеці і вільно сповідувати свою релігію. Також росіянам-старообрядцям були надані певні податкові і торгівельні пільги [14,с.79-80;16,с.45-46;17,с.2-3,194-195]. Старовіри прагнули жити своїми окремими спільнотами і тому засновували свої окремі слободи: Злинка, Клинци, Піщаний Брід, Лиса Гора, Красне, Нікольське [2,арк.75-76;15,с.179-180;18,с.212].

Для задоволення власних потреб розкольники будували свої церкви. Так, в форштадті фортеці Св. Єлизавети були збудовані багаті старообрядницькі церкви,

з коштовним начинням й рукописними книгами для богослужіння. Нажаль, як зазначає К.Соколов, все це було знищено неодноразовими сильними пожежами [20,с.388].

За даними А.Скальковського в 1756 році на 3592 двори було збудовано 16 церков і ще 4 будувалися. На 1763 рік – вже було збудовано 31 церква і 8 ще будувалися [19,с.43-44].

В таблиці про стан Новослобідського полку є інформація і про кількість церковнослужителів по слободах полку. Так на 1761 рік з 27 поселень Новослобідського формування (сюди включена і Єлизаветинська фортеця), церковнослужителі згадані в 25 слободах. А в слободі Калиновці і фортеці Св. Єлизавети кількість церковнослужителів не позначена. Загальна кількість церковнослужителів за цим табелем становить 103 чоловіки [7,арк.1-3зв.].

За реформою 1761 року було чітко визначено штат полку, в тому числі і штат церковнослужителів. Всього в полку мало бути 20 сотень, і в кожній з цих сотень мало бути певна кількість церковнослужителів. А саме, на кожну сотню: попи – 2; диякон – 1; д'ячки і паламарі – 4 (вірогідно по 2) [6,арк.31-34зв.;13,с.770-771]. Тобто, 7 чоловік на сотню. А на 20 сотень мало бути 140 осіб. Це, так би мовити, штат церковнослужителів на полк. Вірогідно, що церков було значно більше, оскільки кількість населення полку постійно зростала. В кожній значній слободі була церква, іноді навіть дві.

По мірі зростання чисельності церков, повставало питання і про їх підпорядкування. З початку по церковним справам фортеця Св. Єлизавети разом з Новослобідським полком і Новою Сербією підпорядковувалися кафедрі Київського митрополита Тимофія Щербацького. А 1 липня 1756 року рішенням Синоду вся Нова Сербія (мається на увазі не тільки поселення Новосербського корпусу, а й Єлизаветинська фортеця з Новослобідським полком) була підпорядкована єпископу Переяславської і Бориспільської єпархії Іоанну Козловичу [1,с.16-17;11,с.663-664;23,с.289-291,1025].

Вся територія Нової Сербії була поділена на три протопопії: 1) Новомиргородська – з центром у Новомиргороді. Їй підпорядковувалися церкви на території гусарського полку; 2) Крилівська – центр у Крилові. Контролювала церкви на території пандурського полку; 3) Єлизаветинська – з центром у фортеці Св. Єлизавети. Протопопія охоплювала територію фортеці з форштадтом, а також 27 слобід Новослобідського полку. Очолював Єлизаветградську протопопію Іоанн Орловський. Протопопи були начальниками в вірених їм протопопіях і звітували вищому церковному керівництву – єпископам, але могли звітувати самому Київському митрополиту, а іноді навіть в Синод. В обов'язки протопопа входило збір і надсилання на архієрейську (єпископську) кафедру встановлених річних "окладів" – податки та плата за виконання тих чи інших церковних треб. Протопопи мали піклуватися і про збільшення кількості пастви в їх протопопії [1,с.16-17;4,арк.3;5,арк.18-18зв.;13,с.516-519].

Згодом в управлінні Єлизаветградською протопопією сталися певні зміни – за згодою митрополита Тимофій в травні 1756 року було відкрите намісницьке духовне правління в слободі Дніпровій Кам'янці. Під його юрисдикцією було 6 церков. Намісником духовного правління був призначений священик слободи Кам'янки Артемій Зосимович. Мета заснування намісництва – присікти пограбування священиків різними свавільними людьми. Для зручності і більш безпечнішого перевозу церковних зборів і було засновано намісництво. Воно підпорядковувалося Кобеляцькому протопопу (Переяславської єпархії) Василю Могилевському. Йому намісник Артемій мав відправляти всі зібрані кошти [23,с.289-291,1025].

В серпні 1756 року чергові зміни – Кам'янське намісництво з усіма приходами було підпорядковане з відомства Кобеляцької протопопії (Переяславської єпархії) у відомство Єлизаветинської протопопії (Переяславської єпархії). Таке перепідпорядкування знову пояснювалося зручністю. До фортеці

Св. Єлизавети було значно ближче, ніж до Кобеляк. Тому збори було безпечніше возити. В жовтні 1756 року Артемій Зосимович отримав чергову грамоту, яка передавала під його владу ще 3 церкви [23,с.289-291,1025].

Такий стан речей тривав до 1758 року. В січні 1758 року священники Кам'янського намісництва просили Гервасія – наступного Переяславського єпископа, створити окрему протопопію на чолі з Артемієм Зосимовичем. Своє прохання вони мотивували віддаленістю Дніпрової Кам'янки від фортеці Св. Єлизавети. Шлях далекий, глухий і небезпечний. Священники багато часу перебували у відрядженнях і не могли виконувати свої функції. В той час як по слободах люди лишалися без християнських треб: померлих не відспівували, новонароджених дітей не охрещували. І хоча Гервасій не дав згоди на створення протопопії, оскільки кількість церков і пастви була незначною, але надав А.Зосимовичу звання "хрестового намісника" і підпорядкував його своїй духовній консисторії. Таким чином, Кам'янське намісництво стало доволі самостійним і отримало певну автономію в управлінні. Під владою Єлисаветградської протопопії лишилося 13 церков. Взагалі, Кам'янське намісництво проіснувало до 1773 року. І на момент його закриття йому було підпорядковано 9 церков [23,с.291-293,1025].

Отже, на території Новослобідського полку було побудовано чимало церков. Ми вважаємо, що на 1764 рік більшість населених пунктів Новослобідського формування мали свої церкви, а в деяких поселеннях навіть по дві і більше. Також, на території полку були збудовані церкви православних греків і росіян-старообрядців. Можливість побудови цих церков свідчить про певну толерантність російської влади до цих релігійних конфесій. В справах церковних Новослобідський полк з фортецею Св. Єлизавети підпорядковувався Київському митрополиту, а пізніше Переяславському єпископу. На території полку була створена Єлисаветградська протопопія, яка охоплювала козацькі слободи і саму Єлизаветинську фортецю з передмістям. Паралельно з

протопопією на території полку функціонувало намісницьке духовне правління. Правління було створене для зручності управління церквами. Згодом правління отримало право підпорядковуватися на пряму Переяславському єпископу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Г. А. Т. и К. Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. – Тверь, 1857. – 112 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 247.
3. ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп.1. – Спр. 479.
4. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп.1. – Спр. 742.
5. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп.1. – Спр. 752
6. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп.1. – Спр. 1145
7. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп.1. – Спр. 1345
8. ІР НБУ. – Ф. 42. – Оп.1. – Спр. 267
9. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846.
10. Пашутин А.Н. Исторический очерк г.Елисаветграда. – Елисаветград, 1897.
11. Покровский И.М. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. – Казань, 1913. – Т. 2 (XVIII век).
12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 13.
13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 15.
14. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 16.

15. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Мюнхен, 1960. – Ч. 1. – 221 с.
16. Сенатский Архив. – СПб., 1903 – Т. 10.
17. Сенатский Архив. – СПб., 1907 – Т.12.
18. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – 368 с.
19. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. – Одесса, 1836. – Т. I. – 290 с.
20. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде. // ЗООИД – 1848. – Т. 2. – С. 386-395.
21. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во 2-й пол. XVIII в. – К.: Наукова думка, 1984. – 219 с.
22. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
23. Феодосий Макаревский. Маиериалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпрокнига". – 2000. – 1080 с.
24. Хронологико-Историческое описание церквей Епархии Херсонской и Таврической. Гавриил А.Х. и Т. [Архимандрит Херсонский и Таврический Розанов]. // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 140–211.
25. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизавети. // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.
26. Ястребов В. Греки в Елисаветграде. 1754–1777 гг. // Киевская старина. – Т. 8. – 1884. – № 4. – С. 673-684.